

No morts a la Gran Bretanya medieval: segles XI i XII

L'estudi d'alguns escrits britànics medievals del segle XII ens mostra la presència de revinguts que no són fantasmes en el sentit immaterial o intangible que usualment se li dóna al terme, sinó no-morts o morts caminants. Diversos autors com l'influent Jean Claude Schmitt [1998] han apuntat que existeix un clar paral·lelisme entre aquests revinguts britànics i els draugars de les sagues islandeses, cadàvers ambulants que ataquen els humans i al bestiar; i, que per a exterminar-los se sol recórrer a decapitar-los i cremar-los¹. Ara bé, com que alguns dels cronistes com Guillem de Newburgh (s.XII) i, el monjo de Byland (s.XIV) són de Yorkshire,

les creences descrites podrien no ser natives, sinó importades des d'Escandinàvia i que haurien sobreviscut entre els descendents d'aquells primers colons del que fora Danelaw – de l'anglès antic «Denalagu» i en danès «Danelagen –, una regió existent a la part nord-est d'Anglaterra sota el control dels víkings des de finals del segle IX fins a principis del XI.

Però l'arqueologia apunta en una altra direcció com mostra Simpson [2003]. Així, s'ha trobat un bon nombre d'enterraments britanicoromans i anglosaxons amb els cadàvers decapitats, amb el cap sovint col·locat entre els peus, o bé col·locat bocaterrosa, aixafats per roques, confinats o desmembrats. Per exemple, els descobriments a Sutton Hoo, a Suffolk, a

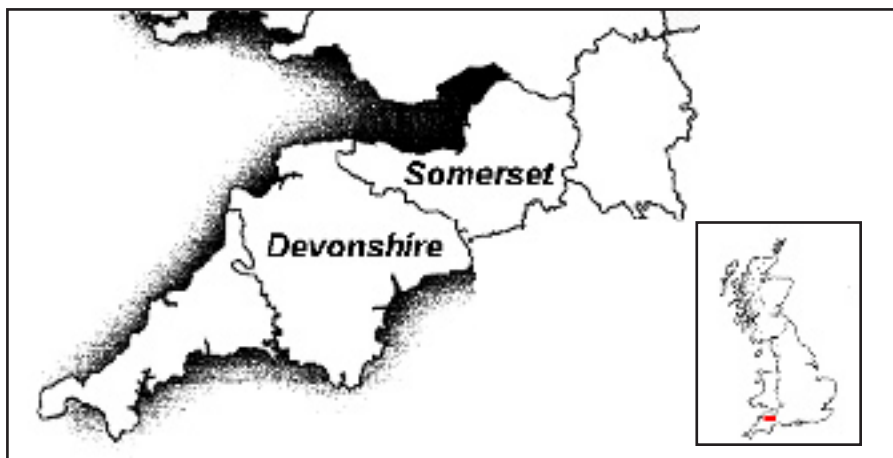
l'est d'Anglaterra va posar de relleu que possiblement alguns criminals executats estaven subjectes a aquest tractament encara al segle XI, en una societat plenament cristianitzada. Un altre exemple és l'esquelet decapitat trobat en el cementiri anglosaxó de Stapehill, a Staffordshire, en el centre d'Anglaterra. [Merrifield 1987: 71-76; Wilson 1992: 77-86; Carver 1998: 137-144; Reynolds 1998]. Hi ha dues interpretacions: una manera simbòlica de deshonrar el mort; o bé, un ritual per a prevenir que el mort retorni. Evidentment, les dues interpretacions no s'exclouen necessàriament².

Alguns interessats amb el folklore han descrit la creença britànica que aquells que moren i podrien retornar han de ser enterrats boca avall de manera que si intenten moure's avancin cap avall. És el cas, per exemple, de Sabine Baring-Gould (1834- 1924) que reproduïx un cas del sud-oest d'Anglaterra:

«Una història més i molt significativa que mostra la forma en què aquesta creença existeix avui en dia sobre l'ésser mort en un estat d'animació suspesa en les seves tombes. Va ser anotada pel difunt Sr Elworthy³. “No més enllà de juliol de 1901 que vaig conèixer el pagès _____ que viu en una granja que em pertany a Devonshire. Després de les salutacions de costum, va tenir lloc la següent conversa⁴:

- Pagès: Suposo que ha senti parlar sobre la dona que ha mort darrerament. “
- F.T.E.: No, jo no havia sentit parlar d'això. On va morir? Espero que no en aquesta parròquia, espero. Ella no portava vivint aquí molt de temps.”
- Pagès: Oh, no, no vivia aquí. Ella va dir que ells tractaven d'enverinar-la. Els va fer dur-la a casa i ho van fer amb un carruatge. Ella era tan dolenta que va morir horrorosament. Va morir maldient i condemnant, amb les paraules a la boca.

- F.T.E.: Pobreta! Suposo que estava boja. On va morir?
- Pagès: Va morir dilluns passat i serà enterrada aquesta tarda a Culmstock⁵
- F.T.E.: És una bona cosa per a nosaltres que no sigui enterrat aquí, perquè segur que serà problemàtica a on sigui que jugui.
- Pagès: Oh no, ella no podrà, senyor. Vostè coneix a Joe, no senyor? Bé, Jo he vist a Joe aquest matí i estava ajudant a carregar-la, així que quant l'he vist aquest matí l'he dit, "per Déu beneït, Joe, assegura't i posa-la cap avall".
- F.T.E.: Vol dir que al taüt es posarà al revés?
- Pagès: És clar, no hi ha dubte! O causarà problemes perquè si comença a excavar, només podrà anar cap a baix".

El Sr. Elworthy afegeix: "He conegut altres casos d'enterraments que s'han fet cap avall" [Baring-Gould 1913: 140-141] .

Per la seva banda, Ruth Tongue en unes notes sobre el folklore de Somerset ve a dir:

«De petit vaig ser admès lliurement a la confiança d'un clan d'acòlits i vaig escoltar molts i, francament horribles, ritus pagans practicats pels diferents membres d'aquesta família llunyana. Estic segur que aquestes coses no es discutien de manera casual fins que hom no era considerat com un iniciat. Un membre del clan, que també resultava ser el fuster del poble, s'utilitzava secretament per a revertir els cadàvers de persones de mala

reputació abans de clavar la tapa ben aprovada: “mostrava de quina manera ells es dirigien, va dir el clan, amb gravetat» [Tongue 1958].

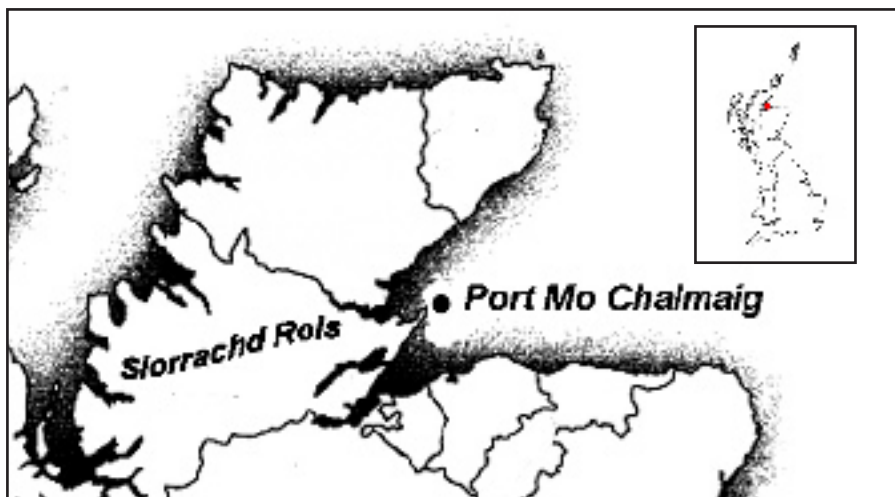
L'any 1916, alguns soldats anglesos van enterrar cap a avall a un soldat alemany perquè si intentés sortir excavaria cap a baix segons va publicar el diari londinenc *The Times* i reproduït a la revista *Folklore*, acompanyat d'una menció a una suposada bruixa enterrada també cap avall vers l'any 1887:

«Un corresponçal del *The Times*, el 29 de juliol de 1915 va escriure des del Quarter General del front: «Fa uns quants dies, en la investigació dels fets relacionats amb un recent atac a una trinxera alemanya, ens vam trobar amb la tomba d'un soldat alemany que s'estava omplint en aquell moment. L'home havia mort instantàniament d'un cop de baioneta». “Una cosa curiosa sobre això” va comentar un oficial. “L'alemany era un home enorme i malcarat i li va fer front un dels nostres joves prim i poca cosa, netament inferior a ell. Però va ser l'alemany el que va morir i jo recordo la seva cara després. Podria haver estat dormint somiant amb la seva iniquitat. Més tard, vaig robar els nostres homes enterrant-lo curosament cara avall. Tu saps per què. Si ell comencés a excavar la seva sortida el duria més profund”. Però aquesta consideració pels morts és general. Jo sé d'un franc tirador dels nostres que, estant apostat una nit a l'aire lliure, va abatre un alemany refiat i, quan el perill per la presència de l'enemic havia disminuït, va córrer el risc d'anar per una pala i va retornar per a inhumar el seu enemic».

[Cap a l'any 1887 es diu que va ser enterrada una suposada bruixa a prop de Port Mo Chalmaig, Siorrachd Rois⁶. Es va excavar una tomba i s'hi va col·locar el taüt cap avall. *8th Series, Notes and Queries*, iv. (1893), p. 8.]. [Folklore 1916].

La notícia sobre l'enterrament de la bruixa que s'esmenta a l'article de *Folklore* és la següent:

«Fa uns sis anys va ser enterrada una suposada bruixa a prop de Port Mo Chalmaig, Siorrachd Rois, se m'ha informat. Es va excavar un forat al terra i es va col·locar el taüt cap avall. A més la tomba va ser vigilada durant tres nits. Aquesta informació fou obtinguda d'habitants del lloc. Por trobar un cas com aquest un lloc en els diaris?» [Bierley 1893].

Alguns enterraments a Gran Bretanya mostren que existia abans de l'establiment dels vikings la creença en els revinguts en cos i l'existència de vies tradicionals de neutralitzar-los. I aquestes conductes persistien uns quants segles després de la conversió al cristianisme. Les evidències tan tardanes de Sutton Hoo fan que no sigui tan sorprenent trobar referències de cossos reanimats en diversos escrits del segle dotze.

Jofre de Burton

La narració més antiga que ens consta sobre revinguts en cos a Gran Bretanya és la *Gaufridus Burtoniæ* – Geoffrey of Burton en anglès, o bé Jofré de Burton en català – a *Vita sancte moduene virginis* (Vida de la santa i verge Moduenna), escrita molt probablement entre el 1118 i 1150. Jofre era un monjo de Winchester que es va convertir en abat de Stapenhill⁷ a Burton upon Trent, Staffordshire, a l'est d'Anglaterra, l'any 1114 i des d'aquell moment va intentar esbrinar el màxim possible sobre les tradicions de la nova comunitat. La primera part de l'obra és la seva particular versió de la vida de la santa, mentre que en la segona recull miracles pòstums de la benaventurada. El capítol 47 està consagrat gairebé sencer a una narració inusualment llarga, si es compara amb la resta. Segons el relat dos camperols arrendataris de l'abadia de Burton es van moure sense permís a la població propera de Drakelow⁸, posant-se sota la protecció del poderós baró o comte Roger Montgomery, més conegut com de Poitou, en algun moment entre l'any 1090 i 1094⁹. L'abat de Burton va respondre confiscant els cultius dels arrendataris.

Llavors els pagesos van incitar Roger Montgomery a actuar contra l'abat. Però la súplica de l'abat i els seus monjos a la santa Moduenna permet guanyar miraculosament la batalla entre els homes de Roger i els cavallers de l'abat. Al dia següent, mentre els dos camperols mengen, sobtadament cauen morts. Però després d'enterrats comencen a ser vistos alhora que esclata una plaga mortal que matà en pocs dies els habitants de Drakelow. Finalment, s'exhumen els cadàvers incorruptes que mostren sang a les mortalles; se'ls talla el cap que es col·loquen entre llurs cames i finalment els cors, un cop extrets, són cremats, encara que Drakelow va estar abandonat durant molt de temps. El text de Jofre de Burton és el següent:

«Una altra vegada, una ofensa es va cometre contra l'església i que el Senyor, a causa dels mèrits de la Verge, va venjar d'una manera aterridora. Hi havia dos poblatans vivint a Stapenhill sota la jurisdicció de l'abat de Burton que van fugir a la població veïna de Drachelava [Drakelow], deixant injustament els senyors, els monjos i desitjant viure sota l'autoritat del comte Roger conegut com de Poitou. El pare del monestir va ordenar que es gra que encara es trobava en els seus graners, fos decomissat i dut als de l'abadia amb l'esperança, d'aquesta manera, d'induir-los a tornar als seus propis habitatges. Però aquests homes van anar a parlar amb el comte Roger i van portar una falsa acusació davant d'ell, instigant-lo i parlant malintencionadament. La ira del comte es va despertar contra l'abat, tant que va amenaçar amb matar-lo, on sigui que el trobés. Violentament enutjat, va reunir una gran tropa de cavallers i camperols amb armes i carros i els va enviar en una gran companyia als graners dels monjos a Stapenhill i els va fer treure per la força totes les collites emmagatzemades en ells, els pertanyents a l'abadia per al subministrament d'aliments dels monjos, així com els dels malèvolos fugitius. No content amb això, el comte Roger va enviar molts homes i cavallers als camps de l'abadia prop de Blackpol¹⁰, ordenant-los que arrasessin els cultius de l'església amb totes les seves forces i els animà especialment a atreure a la batalla els deus cavallers de la pròpia família de l'abat que hi havia en la seva companyia. L'abat, en sentir a parlar d'això, va prohibir els seus cavallers d'eixir. Ell i els seus monjos van entrar a l'església, descalços, gemegant i plorant es van estirar sobre el terra del reliquiari de la benaurada verge, contenint els seus ossos sacres. A l'uníson es van dirigir en una desesperada súplica al Senyor, implorant el seu poder sense límits de tot cor

que Ell es dignés a ajudar els seus servents en la seva bondat, si aquesta era la seva voluntat i que hauria de donar a conèixer amb un manifest miracle, la seva ajuda a aquells que estaven lluitant amb tal dificultat.

Mentrestant, com els de dins estaven pregant amb una sola veu, els deu cavallers van decidir ignorar la prohibició i, posant-se d'acord sense el coneixement de l'abat o dels monjos, van muntar en els seus cavalls amb valentia i es van disposar a donar la batalla en el camp, pocs contra molts. Un dels cavallers de l'abat immediatament va esperonar el seu cavall al galop, colpejant l'ajudant del comte i el va llançar a terra amb tanta força que de la força del cop es va fracturar la cama. Tal exhibició de força en el primer atac va aterrir a l'enemic. Aleshores un altre dels cavallers de l'abat també va esperonar el seu cavall al galop i va colpejar a un cavaller que era un parent del comte, abatent-lo en un rierol proper, llançant-lo amb una força tremenda al fang, lluny del seu cavall. La resta dels cavallers dels monjos van actuar amb tanta valentia en aquesta lluita que deu homes van posar a la fuga més de seixanta i uns pocs van portar molts del camp a la seva gran vergonya, pel mèrit de la verge i el poder de Déu.

Al dia següent, a la tèrcia¹¹, els dos pagesos fugitius que eren la causa d'aquest mal s'asseien a menjar, quan tots dos van caure morts. Al matí següent van ser col·locats en taüts de fusta i enterrats al cementiri de Stapenhill, al poble d'on havien fugit. El que va succeir després va ser realment sorprenent i notable. Aquest mateix dia en què van ser inhumats, es van presentar a la vesprada, mentre el sol encara no s'havia posat, a Drakelow, portant a les espatlles els fèretres de fusta on havien estat enterrats. Tota la nit següent van caminar pels senders i els camps del poble, adés en forma d'homes que portaven taüts de fusta sobre les seves espatlles, adés en forma d'òssos, de gossos o d'altres animals. Parlaven amb els altres pagesos, colpejant les parets de casa i cridant "Vinga, vinga, ràpid, veniu amb nosaltres". Aquests esdeveniments sorprenents van ocórrer cada vesprada i cada nit durant algun temps fins al punt que un mal va afligir el poble de manera que els camperols van caure en una situació desesperada i en pocs dies tots van morir per les sobtades morts d'una manera remarcable, excepte tres dels quals ens ocuparem més endavant.

El comte, en veure aquests tipus de successos notables, es va quedar atònit i aterrit. Es va penedir i va arribar amb els seus

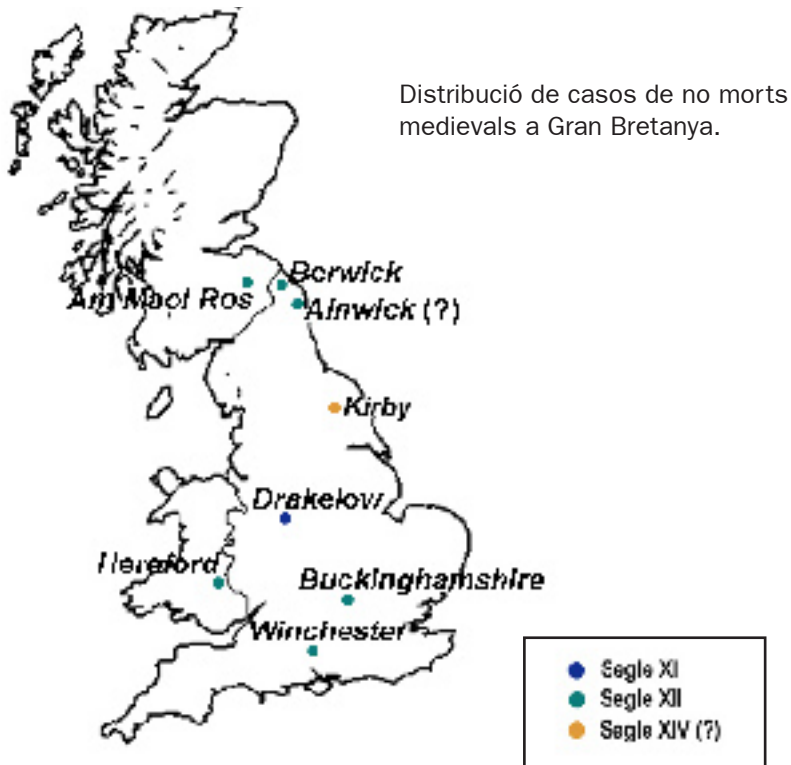
cavallers al monestir i va demanar perdó amb humilitat. Va signar un concordat amb l'abat i els monjos, i els va pregar amb oracions que havien d'apacar a Déu i a la verge a qui havia ofès. Abans de tot això, amb fidel devoció, va ordenar a Drogó¹², el cap del consell municipal, que es realitzaria una restitució del doble de tots els danys que ell havia infligit, i així, amb tranquil·litat espiritual, va deixar el monestir i es va afanyar immediatament cap a les seves altres terres. Drogó llavors va proporcionar el doble d'allò espoliat a l'abadia com se li havia ordenat i, després de demanar el perdó una vegada més, es va desfer de tot a corre-cuita, amb el desig d'escapar d'aquest flagell letal. Els dos pagesos que encara romanien al poble – Drogó era el tercer – van emmalaltir i van llanguir durant molt de temps. Els homes estaven aterrits pels homes morts-fantasmes que portaven els seus taüts de fusta sobre les seves espatlles cada vespre i nit, com s'ha descrit i van rebre el permís del bisbe per anar a excavar llurs tombes. Els van trobar intactes, però les mortalles sobre les cares estaven tacades de sang. Els van tallar el cap i els van col·locar a les tombes entre les cames; els van extreure els cors de llurs cossos i van cobrir-los de nou amb terra. Es van endur els cors a un lloc anomenat Dodefresford¹³ i allà els van cremar des del matí fins al vespre. Quan es van cremar, es van esberlar amb un gran estrèpit i tots van veure un esperit maligne en forma d'un corb fugint, volant de les flames. Poc després d'haver fet això van cessar la malaltia i els fantasmes. Els dos camperols malalts en el seu llit es van recuperar de la seva malaltia tan aviat com ells van veure els fum enfilant-se de la foguera on els cors eren cremats. Es van aixecar, van ajuntar amb els seus fills i esposes i totes les seves possessions i, donant gràcies a Déu i a la seva gent per haver escapat, i se'n van anar al llogarret veí, que va ser anomenat Gresley¹⁴ i s'hi van establir. Drakelow va ser així abandonat i per molt de temps a partir de llavors ningú no es va atrevir a viure allà, tement la venjança del Senyor que havia colpejat allà i meravellat amb els prodigis que Déu omnipotent havia treballat a través de la santa verge»[Geoffrey of Burton; Bartlett 2002: 191–199]¹⁵.

Els fets de Drakelow van ser posteriorment recollits en la *Chronica Abbatum de Burton*, un manuscrit del segle XVI citats per William Dugdale en el seu *Monasticon Anglicanum* (1655-1673), donant lloc a la versió més coneguda de la història¹⁶, car la publicació del text de Jofre és molt recent¹⁷. L'any 1899,

Falconer Madan es fa ressò en el seu estudi històric sobre els Gresleys of Drakelow, sense variacions significatives respecte la versió reproduïda supra i afegeix que el text recollit per Dugdale «dóna testimoni de la dita popular “El diable de Drakelowe [sic]» [Madam 1899: 21].

Guillem de Malmesbury

Tot i que no ens ha arribat de forma escrita, el fenomen dels morts revinguts devia ser suficient usual per a què Guillelmus Malmesburiensis – William of Malmesbury, en anglès o Guillem de Malmesbury, en català – (vers el 1080/1095 – vers el 1143) en el seu Gesta regum anglorum (Fets dels reis anglesos, vers l’any 1120, vol II, cap. 4) digués que era conegut que el diable causava el fet que caminessin els cossos dels malmorts. Guillem

deixà constància del xafardeig dels clergues d'un monestir de Winchester (Hampshire) sobre els tombs nocturns del cadàver revingut del rei Alfred el Gran pel recinte monàstic i ho atribueix tot als desvariejaments dels clergues.

Alfred el Gran (849 - 26 d'octubre de 899?) va ser rei del regne anglosaxó de Wessex des del 871 fins a la seva mort i va ser el primer a considerar-se rei d'Anglaterra. No se sap de què va morir, encara que va patir durant la seva vida d'una dolorosa i molesta malaltia, probablement el mal de Crohn. Va ser enterrat originalment al monestir antic (Old Minster) de Winchester, alhora que era de la catedral de la diòcesi de Wessex. L'any 901 va ser traslladat al nou monestir catedral (New Minster) que el seu fill Eduard el Vell, havia fet construir en els terrenys adquirits pel seu pare Alfred. Però els dos edificis estaven tan propers que es deia que les veus dels cors es confonien. L'any 1110 els monjos van ser obligats a traslladar-se a l'abadia de Hyde, als afores de Winchester, enduent-se el cadàver del rei, de la seva dona i dels fills. L'abadia es va dissoldre l'any 1539, l'església va ser enderrocada, però les tombes es van deixar intactes [Winchester 2006]. Tanmateix, sembla que es van destruir l'any 1788 mentre es construïa una presó. Llegim les paraules de Guillem:

«Alfred, pagant el deute amb la natura, va ser enterrat a Winchester, en el monestir que havia fundat. Per construir les dependències en les quals el seu fill Eduard havia adquirit un espai de terra suficient del bisbe i dels canonges, donant per cada peu, un mancus¹⁸ d'or del pes reglamentari. La residència del rei era sorprenent per la suma que havia costat, però ell no havia escollit oferir un sacrifici a Déu a partir del robatori dels pobres. Aquests dos temples eren tan immediats que, quan cantaven, escoltaven la veu dels altres. Dia a dia per coses com aquesta

Moneda del rei Alfred, Londres any 880, basada en un model romà, actualment al British Museum.

La llegenda diu: ÆLFRED REX.

Foto: PHGCOM (2009) / Wikipèdia.

va anar naixent una llastimosa gelosia que causava discòrdia, cosa que portava freqüentment a injuriar. Per a aquesta raó els monestir va ser recentment apartat de la ciutat i va esdevenir una residència més saludable i eminent.

Els informen que Alfred va ser primer inhumat a la catedral ja que el monestir no estava encara acabat, però després, a causa de la folia els clergues sostenien que l'esperit reial, tornant a ocupar el seu cadàver, vagava de nit pels edificis. Eduard, el seu fill i successor, va treure d'allà les despulles del seu pare per a què tingués un lloc digne en el nou monestir. Aquesta i d'altres supersticions similars, com la que el cadàver d'un home malvat camina després de la seva mort per acció del diable, l'anglès sosté quasi amb la més innata incredulitat manllevada dels pagans, d'acord amb l'expressió de Virgili: "Diuen ells que volen les ombres, quan la vida ja s'ha marxat» [William of Malmesbury; Giles, 1847: 121-122.

Estàtua de bronze del Rei Alfred el Gran, a Winchester, obra de Hamo Thornycroft.

Foto: Odejea (2005) / Wikipèdia.

Gualter Map

Gauteri Mahap – Walter Map, en anglès o Gualter Map, en català – (1130s-1209?) narra a De Nugis Curialium (Trivialitats cortesanes, capítol II, apartat 27), escrita probablement a principis dels anys 80 del segle XII, com en una població gal·lesa, segurament no molt lluny de Hereford¹⁹, emergia un cos de la tomba que es passejava pels carrers a la nit, anomenant als pobletans pel seu nom i que, com a conseqüència, emmalaltien i morien. Finalment se li va travessar el cap amb una espasa després que hagués fallat el procediment de decapitar el cadàver i ruixar-lo amb aigua beneïda.

«Un estrany prodigi va ocórrer a Gales. Willelmus [Guillem] Laudun, un cavaller anglès fort de cos i de valor provat, va anar a veure Gillebertum [Gilbert] Foliot, llavors bisbe de Hereford, ara a Londres i li va dir: “Senyor, jo vinc a vós per a un consell. Un gal·lès de vida malèvola va morir darrerament a la meua vila de manera no cristiana i immediatament després de quatre nits va començar a retornar cada nit a la població i no parant de cridar individualment i pel seu nom els seus paisans els quals, un cop han estat evocats, cauen malalts i moren en tres dies, de tal manera que en queden pocs”. El bisbe, admirat, va dir: “Possiblement el Senyor ha donat poder a l’àngel malèvol d’aquesta ànima perduda a moure’s pel cos mort. Tanmateix, feu que el cos sigui exhumat, talleu-li el coll amb una pala i escampeu el cos a la fossa amb aigua beneïda i torneu-lo a col·locar”. Quan això va estar fet, els supervivents van continuar sent atacats pel residu. Una nit quan qui convocava havia deixat molt pocs de vius, va cridar el propi Guillem tres cops. Ell, no obstant això, audaç i ràpid com era i conscient de la situació, va sortir disparat amb la seva espasa desenfundada i va perseguir el dimoni que va fugir cap a la fossa i al caure-hi, va travessar-li el cap. Des d’aquest moment els estralls de la pestilència errant van cessar i no hi van haver mai més damnificats, ni el propi Guillem» [Map; James 1983: 202-203].

Guillem de Newburgh

La font d’informació més rica del segle XII és la que ofereix Guillelmus Neubrigensis – William of Newburgh, en anglès o Guillem de Newburgh, en català – (1136? – 1198?). En la seva Historia rerum Anglicarum (Història

dels afers d'Anglaterra) escrita segurament entre 1196 i el 1198, exposa diversos casos de cadàvers revinguts, concretament en el llibre V, capítols 22, 23 i 24. La traducció dels textos, per la seva extensió, s'ofereix en un annex al final de l'article.

El primer relat de Guillem de Newburgh té lloc al comtat de Buckingham (Buckinghamshire), a la part central d'Anglaterra i prop de Londres. Un home mort retorna de la tomba per visitar la vídua i després, aterrir a parents i veïns. Els problemes acaben quan els bisbe Hug de Lincoln escriu una carta d'absolució que es col·loca sobre el pit del cadàver (capítol XXII). En el segon, a Berwick-on-Tweed, al comtat de Northumberland, al nord-est d'Anglaterra. Per acabar amb el cadàver es fan servir els procediments tradicionals de tallar-lo a trossos i cremar-lo. El tercer succeeix a Am Maol Ros (Melrose en anglès), a Criochan na h-Alba, un dels 32 comtats d'Escòcia. Un frare que fa guàrdia en el cementiri esperant els no-morts, l'ataca amb la seva destal quan el monstre es presenta i fuig de nou a la tomba. Quan se'l desenterra es veu que presenta una enorme ferida i la presència d'una gran quantitat de sang que havia sortit d'ella en el sepulcre (capítol XXIII). L'últim cas de Guillem ocorre al castell d'Anantis – com escriu Stevenson –, construcció no identificada. [Stevenson 1856: 661]. Molt correntment s'accepta com a possible que es tracti del castell d'Alnwick, a Northumberland, a l'est d'Anglaterra, força famós a l'actualitat perquè s'hi han rodat localitzacions interiors de les pel·lícules de Harry Potter. Tanmateix existeixen d'altres possibilitats com el castell d'Anainn (Annan o Annand) al comtat de Dumfries (Dumfriesshire), a Escòcia. O també el castell d'Anand de la família de Robert I d'Escòcia. En aquest cas es tracta d'un mal home que havia mort sense confessar-se, surt de la seva fossa cada nit i vaga pels carrers corrompent l'aire amb el seu alè i provocant l'esclat d'una plaga que mata a molts, mentre que d'altres fugen. Finalment, dos joves audaços desenterran el cadàver. El cos apareix enormement inflat mentre la sang brolla a borbolls al ser el cos ferit amb una espasa. Li arrenquen el cor i finalment el cremen, i així es posa final a l'epidèmia (capítol XXIV).

Els informadors de Guillem són persones directament vinculats amb els fets: l'ardiaca de Bucksinghamshire, el respectable vell sacerdot d'Anantis i els monjos que caven el cos d'Am Maol Ros.

D'altra banda, i això és molt important, Guillem assenyala (capítol XXIV) que com que no ha pogut trobar res comparable en les «obres dels autors antics» col·legeix que és un fenomen nou del seu temps absolutament increïble «si no fos pels freqüents exemples ocorreguts en els nostres temps, suficients per establir aquest fet com a veritat de la qual n'existeixen abundants testimonis». Sembla, doncs, que durant la dècada dels 90 del segle XII, circulaven anècdotes que testifiquen la creença en els morts

revinguts, potser, com diu Jacqueline Simpson [2003: 391], «com a part d'un "flap" del tipus amb el qual estan familiaritzats avui en dia els estudiants de llegendes contemporanis».

Les narracions de Guillem de Newburgh proporcionen molta informació sobre el context social i cultural de l'època. En aquest sentit, és molt interessant el cas de Buckinghamshire on s'evidencia l'enfrontament entre la visió clerical, cristiana i d'influència culta llatina; i, la visió popular britànica que conservava trets pagans. Inicialment, els familiars i veïns es protegeixen fent torns de guàrdia a la nit a llurs cases, però quan va començar a aparèixer també de dia, decideixen buscar el consell de l'església. L'ardiaca de la diòcesi opta per demanar consell al bisbe de Lincoln, que per l'època havia de ser Hug d'Avalon²⁰ – també conegut com a Hug de Borgonya (Avalon, Delfinat, 1135-1140 – Londres, 16 de novembre de 1200). La seva vida va ser considerada exemplar de manera que el va canonitzar Honori III el 17 de febrer de 1220. Se'l considera sant patró dels malalts, especialment dels infants i dels cignes. El sant home, astorat per la narració, va realitzar indagacions entre els seus coneguts i algun d'ells «va dir que tals coses havien passat sovint a Anglaterra i va citar freqüents exemples per a mostrar que la tranquil·litat no podia ser restaurada a la gent fins que el cos de l'home més miserable fos desenterrat i cremat». És evident que el bisbe va consultar a una persona ben amarada de la cultura popular sobre l'eficàcia de cremar el cos dels revinguts. Però la mesura va semblar «indecent i absolutament impropri» al bisbe de manera que va escriure una carta d'absolució per al mort revingut, que va enviar l'ardiaca junt amb les instruccions d'obrir la tomba, inspeccionar-ne l'interior i col·locant-la sobre el seu pit.

Sant Hug, bisbe de Lincoln. Oli sobre fusta de Francisco de Zurbarán (1638). Museu de Belles Arts de Càdis. Foto: Gerard López

En el relat de Berwick (capítol XXIII) no es menciona a cap clergue. Això no obstant, Guillem exposa com les diferències socials i culturals condicionen la reacció davant de l'espectre i, mentre els més cultivats volen estudiar què cal fer, els més simples només tenien por de ser atacats. Finalment, es desenterra el cadàver que és esquarterat i cremat. De fet, aquest remei el proposa el propi espectre a un grup de persones a qui es troba casualment (!). Tanmateix quan semblava que la tranquil·litat ha arribat, un plaga provoca una gran mortaldat que es va estendre per tota Anglaterra, segons explica el propi Guillem amb més detall en el capítol XXVI del mateix Cinquè Llibre.

A Am Maol Ros (capítol XXIV) la solució adoptada no sembla estar sotmesa a escrutini. L'espectre és un religiós de mala vida i essencialment l'única víctima és la senyora a qui servia en vida, a la qual ronda amb «gemecs estrepitosos i horribles remors». Aquesta «il·lustre senyora» ho explica a un dels monjos del monestir al qual feia freqüents donacions. Aquest, amb ajuda d'un altre frare i «dos homes joves i forts», decideixen passar la nit vetllant la tomba del religiós revingut, vigília que acaba amb l'espectre ferit en una lluita nocturna i l'exhumació del cos a l'arribar la llum diürna, sent posteriorment cremat. Simpson apunta [2003: 392] que és poc probable que els monjos actuessin sense l'aprovació de les autoritats de l'abadia especialment, afegim nosaltres, desenvolupant-se els fets dins del recinte abadal.

En el cas d'Anantis, s'observa que mentre el rector està reunit en un banquet amb d'altres clergues a qui consulta, dos germans joves que havien perdut el pare per culpa de la plaga induïda pel revingut, desenterraren sigil·losament el cadàver, encenen una foguera i el cremen. Un cop el cos és a les flames, abandonen la seva discreció i anuncien als convidats del rector el que està passant. Aquests van corrents i es converteixen així en testimonis de la destrucció del cadàver que implicarà també el final de la pestilència.

La creença en el retorn dels cadàvers

Tant els autors i els cronistes fins ara esmentats com els seus informants descriuen una manifestació d'una antiga creença que encara estava força difosa en aquell temps i que té els seus orígens en una visió múltiple i molt més complexa de l'ànima que no pas la cristiana [Lecouteux 1992: pàssim]. Ens trobem, per un costat, una minoria de classe alta o assimilada, relativament cultivada, deutora de textos escrits i formada sota els paràmetres cristians romans; d'altra, una classe popular, escassament o nul·lament cultivada i, per tant, amb un sistema de valors molt arrelat basat en la tradició oral que conserva costums ancestrals. Aquest enfrontament

queda perfectament reflectit en el primer succés de Guillem de Newburgh (cap. XXII), quan el bisbe de Lincoln és informat de l'existència d'un no mort i es queda astorat, per descobrir posteriorment que «tals coses havien passat sovint a Anglaterra».

Acceptats els fets, donada la credibilitat dels testimonis, s'havia d'harmonitzar la seva fe cristiana amb els antics costums, perquè els pares de l'església com Tertulià²¹, Agustí d'Hipona²² o Gregori el Gran²³ havien reduït els apareguts a somnis i fantasies (fantasmes), desproveïts de cap realitat material. D'aquí que si els autors renuncien a ironitzar – com sí fa Guillem de Malmesbury – sobre la realitat dels fets, la solució passa per considerar el diable com agent reanimador dels cossos. Així ho afirmen els textos de Guillem de Malmesbury, Gualter Map, i Guillem de Newburgh. I és ben simptomàtic que els suposats fets narrats per Jofre de Burton donessin lloc a l'expressió popular «El diable de Drakelow»²⁴.

La subsistència de la creença en els revinguts es fonamenta en la por, i per tant, difícilment podia desaparèixer de cop, per gran que fos l'esforç de les autoritats eclesiàstiques i l'afany predicador de les ordes mendicants. Així ho prova la supervivència de la tradició popular que els difunts malvats havien de ser inhumats boca avall o clavats en una estaca²⁵ per prevenir mals posteriors. Ara bé, sembla que almenys part de les pràctiques de mutilació post mortem van anar caient en desús²⁶, sent substituïdes per costums més cristians²⁷. Així l'esmentat bisbe de Lincoln es nega a què el cos sigui desenterrat i cremat de manera que resol el problema amb una carta d'absolució sobre el seu pit, la part pneumàtica del cos.

Les necessitats de reobrir les tombes per destruir cadàvers incorruptes sangonosos efectivament no apareix en cap crònica posterior, ni ha romàs en el folklore britànic. Jacqueline Simpson [2003] suggereix que aquest canvi podria haver-se produït pel desenvolupament del concepte de purgatori durant el segle XIII. La doctrina del purgatori encara era molt recent a finals del segle XII; no va estar plenament desenvolupada fins el període 1250-1300 [Le Goff 1984] i va ser generalment acceptada a la Gran Bretanya des d'aproximadament l'any 1400 fins a la reforma en el segle XVI [Thomas 1971: 587-589]. Això pot haver estat així, perquè facilitava la integració esporàdica d'històries d'apareguts, això sí, molt més intangibles, que serien ànimes en pena.

Com exemple d'aquesta transformació Simpson proposa les històries de fantasmes de l'abadia de Byland, a Ryedale, Yorkshire, al nord d'Anglaterra, que van ser escrites amb gairebé tota probabilitat per un monjo de Byland als voltants de l'any 1400. [James 1922; Collins 1999]. L'especialista anglès Montague Rhodes James les va publicar en llatí el 1922²⁸. Els relats, són de longitud i qualitats diferents, concebuts com *exemplum*²⁹ i segueixen

generalment un mateix patró: un home viu es troba amb un fantasma; ell li pregunta el motiu de la seva aparició i l'espectre contesta que està patint molt per un pecat no perdonat que requereix accions per part dels vius tals com misses de rèquiem, algun tipus d'absolució pòstuma o, de vegades, algun tipus de reparació moral. El problema s'acaba quan s'acompleixen els requeriments. Aquestes històries no difereixen molt de la resta de material de la Baixa Edat Mitjana enormement preocupat pel patiment de les ànimes en el purgatori. No obstant això, són evidents els vestigis de creences ancestrals, i com assenyala Lecouteux en aquesta col·lecció l'espectre «no és una imatge o un fantasma com acostuma a passar en els exempla; disposa d'un cos tridimensional [Lecouteux 1996: 122]. Una mostra d'aquesta corporeïtat és la dels apareguts que poden ser capturats. A la història V una dona captura un fantasma i se l'emporta a casa en presència de diversos testimonis i un d'ells veu com la mà de la senyora s'enfonsa en la carn de l'espectre que sembla podrida. A la història III, Robert El Jove abandona la tomba cada nit, però finalment dos joves valents el retenen al cementiri fins que arriba el sacerdot i l'absol dels pecats. A la història VI un home es defensa d'un fantasma amb lluita lliure. I a la XII es torna a capturar un altre espectre. Desgraciadament, per qüestions d'espai no podem reproduir aquí totes les narracions i ens hem de limitar a la Narració IV on es tracta a un aparegut seguint procediments físics tradicionals, sense penitència ni cap assistència espiritual. És bastant evident que l'autor no descriu un succés contemporani i que podria haver passat molt abans. En aquest cas el remei no és el foc purificador, si no les aigües del llac Gormire.

Ens explica la gent gran com cert Jacobus [Jaume] Tankerlay, antic rector de Kirby, que el van enterrar en front de la casa on es feien les assemblees a Bellelande, però va prendre el costum d'anar passejant de nit fins a Kereby [Kirby] i en una d'elles va deixar borni a la seva antiga amistançada. I s'explica que l'abat i els monjos van desenterrar el cadàver de la tomba junt amb el seu taüt i es va obligar a Rogerum [Roger] Wayneman que el carretegés fins a un lloc tan llunyà com Gormyr [Gormire] i quan ells estaven llençant el fèretre a l'aigua, els bous gairebé s'enfonsen també per culpa del terror. Podria jo no estar en cap perill per escriure aquestes coses, perquè jo he escrit només el que jo he escoltat a les persones grans! I que Déu omnipotent s'hagi apiadat d'ell, si és que pot estar entre el nombre dels que es poden salvar! [James 1922: 418].

Annex. Els textos de Guillem de Newburgh

Capítol 22: Del prodigi de l'home mort qui voltava per les rodalies després d'enterrat

En aquests dies va passar un esdeveniment meravellós en el comtat de Buckinghamshire, el qual jo, inicialment, vaig escoltar d'uns amics i després vaig ser plenament informat per Stephanus (Esteve), el venerable ardiaca d'aquella província. Cert home va morir i, d'acord amb el costum, gràcies a l'esforç de la seva esposa, fou col·locat a la tomba la vigília de l'Ascensió del senyor³⁰. La nit següent, no obstant això, es va introduir en el llit on la seva esposa estava descansant i no només la va aterrar en despertar-la, sinó que quasi la va esclafar pel seu insuportable pes del cos. La següent nit també va afligir la seva esposa astorada de la mateixa manera que, espantada pel perill, com que la lluita de la tercera nit s'apropava, va tenir cura de quedar-se desperta i es va envoltar d'acompanyats desvetllats. Malgrat tot ell va venir, però sent refusat pels crits dels observadors. I, veient que se li impedia fer malícies, va anar-se'n. De la mateixa manera que s'havia portat amb la seva dona, va acaçar el seus propis germans, els quals vivien en el mateix carrer, però ells, seguint el caut exemple de la seva dona, van passar les nits vigilants amb els seus acompanyants, a punt per topa-se amb el perill esperat i repel·lir-lo. Tanmateix va aparèixer amb el desig aparent de sorprendre'ls quan ells estiguessin adormits. Però sent rebutjat per la cautela i valor dels vigilants, va avalotar els animals, tant dins com a fora de la casa, com els salvatges i poc habituals moviments testificaren.

Es va convertir en una seriosa molèstia per als seus amics i veïns i va imposar sobre tots la mateixa necessitat d'alerta nocturna de manera que en aquest carrer es va mantenir una guàrdia general, estant tothom espantat dels seus inesperats apropaments. Després d'haver avalotat d'aquesta manera durant cert temps només a la nit, va començar a voltar fora durant la claror del dia, causant temor a tothom, però visible només per a uns pocs ja que sovint, en els seus encontres amb un grup de persones, ell només apareixia a una o dues, encara que en el mateix moment la seva presència no quedava dissimulada als altres. Per fi els habitants, immensament alarmats, van considerar convenient buscar el consell de l'església de manera que van detallar tot l'afer, amb lamentacions ploroses, a l'ardiaca mencionat a dalt, en una trobada amb el clergue que la va presidir solemnement. Després d'això, ell va immediatament comunicar per escrit totes les circumstàncies del cas al venerable bisbe de Lincoln, que estava residint a Londres, l'opinió i judici del qual, en una matèria tan poc habitual, considerava que s'havia d'esperar. Però el bisbe, estant astorat amb la narració, va realitzar una recerca amb

els seus acompanyants i va haver algú que va dir que tals coses havien passat sovint a Anglaterra i va citar freqüents exemples per mostrar que la tranquil·litat no podia ser restaurada a la gent fins que el cos de l'home més miserable fos desenterrat i cremat. Aquest procediment, no obstant això, semblava indecent i absolutament impropï al reverend bisbe qui, poc després, va dirigir una carta d'absolució escrita per ell mateix a l'ardiaca, per tal que es pogués observar mitjançant una inspecció en quin estat estava realment el cos de l'home. Va ordenar obrir la seva tomba i la carta havia de ser dipositada sobre el seu pit, per a ser tancada un altre cop. Així que el sepulcre fou obert, el cadàver fou trobat tal i com havia estat col·locat allà i es va dipositar el document d'absolució sobre el seu pit. La seva tomba va ser tancada de nou i des d'aleshores mai més va ser vist passejant ni va infligir molèsties o terror a ningú més.

Capítol 23: d'un cas similar a Berwick

També, a la part nord d'Anglaterra, nosaltres coneixem un altre esdeveniment no gaire diferent d'aquest i igual de meravellós ocorregut aproximadament en la mateixa època. A la desembocadura del riu Tweed, a la jurisdicció del rei d'Escòcia, es troba una noble ciutat anomenada Berwick.

En aquesta població cert home força acabalat, però que després semblà que era un gran brivall, havent estat enterrat després de la seva mort, sortia sa tomba a la nit – mitjançant l'argúcia de Satan, segons es creu – retornant a la fossa abans de la claror del dia. I se l'ha hagut de suportar aquí i allà, perseguit per una gossada que feia intensos lladrucs, provocant immens terror en els veïns. Després que això hagués continuat durant diversos dies i ningú no gosés tafanejar al caure la fosca – perquè es temia un encontre amb aquest mortífer monstre – les classes altes i mitjanes del poble realitzaren una indagació necessària per tal de veure que era necessari de fer. Els més simples d'entre ells tenien por que en el cas de descuit serien contundentment colpejats pel prodigi de la tomba. Però els més savis inferien que calia aplicar un remei ulterior, ja que l'ambient infectat i corromput per les constants voltes per tot arreu del pestilent cadàver, produïrien malalties en gran mesura. Per tant, era necessari prevenir-se contra ell, de totes, seguint els freqüents exemples de casos similars.

En conseqüència, els pobletans es procuraren deu homes joves famosos pel seu coratge, que van anar a desenterrar l'horrible cos i el van tallar membre a membre, reduint-lo a combustible per a les flames. Quan això va estar fet, la commoció cessà.

D'altra banda, s'afirma que el monstre, – mentre era animat per les rodalies per Satan segons es diu –, va dir a certes persones a qui havia trobat

casualment que mentre romangués sense ser cremat no hi hauria pau en el poble. Al ser cremat semblava que la tranquil·litat havia estat restaurada; però una plaga va provocar una gran mortaldat entre ells de forma que mai no hagué una violència així a cap lloc, si bé fou en aquella època general per tot arreu dels límits d'Anglaterra, com serà més completament explicat en el lloc escaient³¹.

Capítol 24. De certs prodigis

No seria fàcil creure que els cossos dels morts surten – jo no sé per quin mètode – de les seves fosses i volten per les rodalies per a provocar terror o la destrucció dels vius, retornant després a la tomba que s'obre espontàniament per a rebre'ls, si no fos pels freqüents exemples ocorreguts en els nostres temps, suficients per establir aquest fet com a veritat de la qual n'existeixen abundants testimonis. Seria estrany que tals coses haguessin passat antigament atès que nosaltres no podem trobar cap evidència d'elles en les obres dels autors antics, la vasta tasca dels quals va consistir a escriure cada esdevenint mereixedor de ser recordat. Si ells mai no van negligir enregistrar cap fet de moderat d'interès, com podrien ells haver omès un fet tan esbalaïdor i horrorós, suposant que hagués passat en els seus dies?

D'altra banda, fos immensament laboriós i problemàtic anotar tots els casos d'aquest tipus dels quals jo em cerciorés que han ocorregut en els nostres temps; així que, de bona gana, n'afegiré només dos més – i aquests que han passat recentment – a aquells que ja he narrat i els inseriré a la nostra història, d'acord amb les circumstàncies, com una advertència per a la posteritat.

Fa uns pocs anys el capellà de certa il·lustre senyora va morir i fou enviat a la tomba en aquell noble monestir que s'anomena Am Maol Ros. Aquest home tenia poc respecte per la sacre ordre a la qual pertanyia, fou massa materialista en els seus interessos i, el que va enfosquir especialment la seva reputació com a ministre del sagrat sagrament, addicte a la vanitat de la casera de manera que era designat per a molts amb a l'infame títol de sacerdot-gos. Aquesta ocupació, mentre va viure, fou motiu de burla per als homes, o bé considerat impiu. Emperò, després de la seva mort, els esdeveniments feren sortir a la llum la seva culpabilitat quan sortia de la tomba durant la nit. Ara bé, es va evitar que cap persona patís danys o espants dins del monestir per la meritòria resistència dels seus sacres habitants. Llavors, ell vagava més enllà dels murs i rondava amb gemecs estrepitosos i horribles remors, principalment voltant el dormitori de la seva antiga senyora.

Ella, després que això hagués passat freqüentment i s'hagués convertit en una cosa extremadament atterradora, li revelà els seus temors o perills a un dels monjos que la visitaren per qüestions del monestir. Demanant amb llàgrimes

L'abadia de Am Maol Ros (Melrose) l'any 1800. Imatge procedent d'*Scenery & Manners in Scotland* de John Stoddart (1801).

que s'havien de dirigir-se al Senyor pregàries més fervoroses per un ànima en agonia. Amb tota aquesta ansietat el monjo es mostrà pietós i justament compadit, ella semblava ser digne dels millors esforços per part del sagrat convent per les seves freqüents donacions, de manera que li va prometre un remei ràpid per mitjà de la gràcia del Més Alt Proveïdor de tot.

Tot seguit, retornant al monestir, va trobar la companyia d'un altre monjo d'igual esperit i dos homes joves i forts, amb els quals intentà fer guàrdia constant sobre el cementiri on el miserable clergue jeia enterrat. Aquells quatre, proveïts amb armes i animats amb coratge, van passar la nit en el lloc, segurs de l'ajuda que es podrien oferir. Havia passat la mitjanit i el monstre no aparegué. Llavors tres del grup van marxar cap a la casa més propera amb la intenció d'escalfar-se, com ells declararen, perquè la nit era molt freda de manera que en van deixar un de sol dels que havien buscat companyia per a la situació crítica. Tan aviat com aquest home fou deixat sol en aquest lloc, el diable, imaginant que havia trobat el moment correcte per fer trontollar el seu valor, va despertar del seu cau, com si hagués reposat més del que era habitual.

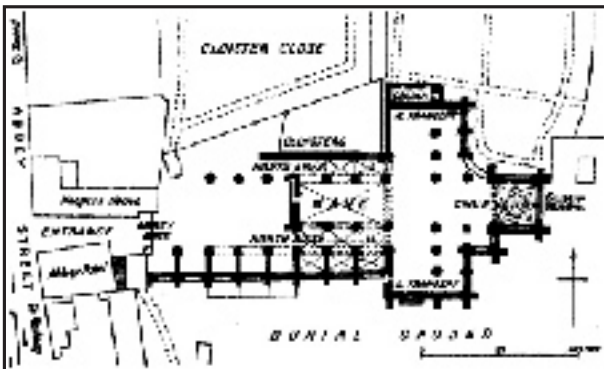
Després d'haver-lo vist de lluny, es va aterrir pel fet d'estar sol, però aviat va recuperar el seu valor. No hi havia cap refugi a mà així que va resistir valerosament l'aparició del dimoni que venia corrent cap a ell fent un soroll

terrible i el va colpejar amb contundència amb la destra que brandava a la mà. En ser ferit, el monstre es va queixar en veu alta i, donant l'esquena, va fugir tornant pels seus passos, mentre que l'home admirable va forçar el seu enemic a buscar la seva tomba que es va obrir a voluntat i es va tornar a tancar amb la mateixa facilitat.

Mentrestant, els que molestos per la fredor de la nit s'havien protegit davant del foc, encara que una mica tard, havent escoltat el que havia passat, van prestar l'assistència necessària per cavar i treure de la tomba d'execrable cadàver amb les primeres clarors. Quan li van retirar la terra que tenia, van trobar-li l'enorme ferida que havia rebut i una gran quantitat de sang que havia sortit d'ella en el sepulcre. Llavors el van dur fora dels murs del monestir i el van cremar, dispersant les cendres al vent. Us he explicat aquestes coses en una narració simple, tal i com jo la vaig escoltar explicades pels religiosos.

Imatge actual de l'abadia d'Am Maol Ros (sud-oest) amb el cementiri en primer terme. Foto: Arxiu de Josep Fígols

Planta de l'abadia d'Am Maol Ros segons la *Illustrated Pocket Guide to Melrose* de Ralph Richardson, Abbotsford & co de (1897). Es pot veure marcat el fossar (*burial ground*).

Un altre cas no gaire diferent a aquest, però més perniciosos pels seus efectes, va passar al castell que es diu Anantis, com he sentit a un ancià monjo, que vivia amb honor i autoritat en aquelles parts, que havia estat testimoni dels esdeveniments.

Un home que governava de manera maliciosa imposant-se per la por o usant la llei als seus enemics, va prendre possessió del castell abans esmentat, fora de la província de York i va tenir una actitud d'acord amb el seu caràcter, reforçant les seves conductes en lloc de corregir les seves males inclinacions. Es va casar amb una dona, cosa que va significar la seva ruïna car, després es va saber que, en sentir rumors respecte d'ella, ell es va sentir envaït per l'esperit de la gelosia. Desitjós de conèixer la veritat d'aquests informes, va fer creure que anava de viatge i que tardaria uns dies a retornar, però va retornar a la nit sent introduït en secret en el seu dormitori per una criada que coneixia el secret. Es va amagar en un voladís de l'habitació de la seva muller per poder comprovar per ell mateix si hi havia motiu de deshonra en el llit conjugal. Llavors veient la seva dona en l'acte de fornicació amb un jove de les rodalies, i ple d'indignació descuidant el seu propòsit, va caure pesadament a terra, prop d'on ells estaven jaiant.

L'adúlter es va aixecar d'un salt i es va escapolir, però la dona, astutament dissimulat el fet, es va ocupar a aixecar suaument el seu marit caigut del terra. Tan aviat com s'havia recuperat parcialment li va retreure el seu adulteri i l'amenaçà de castigar-la, però ella va contestar "expliqueu-ho vós mateix, senyor". "Esteu parlant indegudament, però se li pot imputar, sinó a la malaltia que li ha causat problemes". Estant en estat de xoc per la caiguda i tot el cos afectat, va ser atacat per una malaltia fins a tal punt que l'home a qui he esmentat com a narrador d'aquests fets el va visitar en el desenvolupament de les seves funcions piadoses, ungint-lo a la confessió dels seus pecats i a

Castell d'Alnwick pintat per Canaletto en la seva estada a Anglaterra entre 1746 i 1755. Aquest podria ser el castell d'Anantis, però no hi ha cap seguretat.

rebre l'eucaristia cristiana de la deguda forma. Però com ell estava ocupat a pensar en el que li havia succeït i el que la seva dona havia dit, posposà el bon consell fins al dia següent, un demà que ell ja no va poder veure en aquest món! La nit següent va compartir el profund somni de la mort desproveït de la gràcia cristiana i pres de les seves desgràcies ben guanyades. Per suposat que va rebre un enterrament cristià, encara que de fet n'era indigne, però no li va fer molt benefici. Per obra de Satanàs eixia de la tomba durant la nit i vagava per granges i cases, perseguit per una canilla de gossos amb lladrucs horribles, mentre tots els homes tancaven fermament llurs portes i no s'atrevien a sortir per cap motiu des de la caiguda de la fosca fins l'alba per por de ser colpejats pel present monstre rodamón. Però aquestes precaucions no van servir de res perquè la atmosfera, enverinada pels capricis d'aquest nauseabund cadàver, va emplenar totes les cases amb la malaltia i la mort pel seu alè pestilent.

La ciutat en poc temps es va quedar deserta car els que s'havien escapat a la destrucció havien emigrat a d'altres parts del país perquè no els toqués també morir a ells. L'home de la boca del qual jo vaig escoltar aquestes coses, angoixat per la desolació de la seva parròquia, va convocar una reunió d'homes savis i religiosos en aquest dia sagrat que es diu diumenge de Rams, amb la finalitat que poguessin impartir consells saludables en tan gran dilema, i tornar a carregar els esperits de les miserables restes del poble amb cert consol. Havent dirigit un discurs als habitants, després de la cerimònia solemne del sant dia, va convidar els seus religiosos convidats, juntament amb les altres persones d'honor que estaven presents a la seva taula. Estant en aquest banquet, dos homes joves (germans), que havien perdut el seu pare per aquesta plaga, mútuament animant-se un a l'altre, va dir: "Aquest monstre ja ha destruït el nostre pare i molt aviat ens destruirà també a nosaltres, a menys que prenguem mesures per prevenir-ho. Fem, per tant, un gest valent que alhora garanteixi la nostra pròpia seguretat i la venjança per la mort del nostre pare. No hi ha ningú que ens ho impedeixi, perquè la casa del sacerdot és una festa en curs i tota la ciutat és tan silenciosa com deserta. Anem a desenterrar aquesta funesta plaga i cremem-la amb foc.

Llavors, agafant una pala i anant amb rapidesa cap al fossar cementiri, van començar a cavar i de sobte, quan discorrien que caldria excavar a major profunditat i extreure molta més terra, va quedar al descobert el cadàver, inflat d'una corpulència enorme, amb el seu rostre amb turgència sense mesura i banyada amb sang, mentre que el llençol en què havia estat embolicat semblava gairebé fet trossos. Els joves però, impulsats per la ira, no es van espantar i van infligir una ferida a l'insensible cadàver, del qual fluïa incontinent un raig de sang, que podria haver estat pres per una sangonera³² plena de la sang de moltes persones. A continuació, arrossegant-lo més

enllà del poble, van construir ràpidament una pira funerària i mentre que un d'ells va assenyalar que el cos pestilent no es cremaria a menys que el cor li fos arrencat, l'altre li va obrir el costat amb repetits cops de l'aixada roma i, ficant-hi la mà, van treure el cor maleït. Destrossat el cos i ara consignat a les flames, es va anunciar als convidats el que estava passant, els quals, anant corrents es van convertir en testimonis del que succeïa. Quan aquest ser malèvol fou destruït, va cessar la pestilència que regnava entre la gent com si l'aire, que havia estat corromput pels moviments contagiosos del cadàver espantós, hagués estat purificat pel foc que l'havia consumit. Havent exposat aquests fets, retornem al fil principal de la història.

Jordi Ardanuy

Notes

¹ Sobre els draugars a l'*Upir* veure per exemple el nostre article «Draugars i vampirs: sobre un escrit de Ármann Jakobsson» [Ardanuy: 2010].

² El reputat arqueòleg britànic David Raoul Wilson (1932-1976) tenia molt clara la qüestió quan afirmava que «les decapitacions estaven destinades a prevenir que els fantasmes rondessin i tornessin per a perseguir els vius» [Wilson 1992: 92-93]. Per a una discussió extensa sobre la qüestió veure *Post-Roman Britain o Anglo-Saxon England: Burial practiques reviewed* d'O'Brien [1999: 7-8; 54-55; 173-174].

³ Frederick Thomas Elworthy (1830-1907), filòleg i antiquari que es va interessar per la màgia i supersticions populars, els dialectes i les antiguitats de l'oest de Somerset i l'est de Devon.

⁴ El pagès parla una forma dialectal pròpia de Devonshire que aquí traduïm sense intentar versar una forma rústega equivalent catalana.

⁵ Parròquia a l'est de Devon.

⁶ Portmahommock, Ross-shire, en anglès a l'original. Nosaltres preferim utilitzar les formes gaelicoescoceses pròpies del país

⁷ Stapenelle, a l'original llatí.

⁸ Drachelava en la versió llatina.

⁹ La menció de Roger de Poetou permet fixar un període molt concret per als suposats fets perquè Drakelow va estar a les seves mans entre el 1090 i el 1094 [Madan 1899: 22]. L'abat de Burton va respondre confiscant els cultius dels arrendataris. Havia de tractar-se de Galfridus (Jofré, en català) Malaterra que va ser el responsable de l'abadia entre 1085 i 1094, any en el qual va se

desposseït del càrrec [Knowles; Brooke; London 1972: 31].

¹⁰ Blackpool, a l'actualitat. A bygonederbyshire.co.uk s'indica que el grup armat de Montgomery va creuar el riu Trent into Burton per un gual a Branston i que la batussa es va produir en uns camps oberts propers a la llacuna coneguda com Blackpool (llacuna fosca o negra), una àrea ara travessada per Blackpool Street [Derby Evening Telegraph 2010]. Ens queden poc dubtes que es tracti d'aquest indret.

¹¹ Hora menor de l'ofici diví, corresponent a la tercera hora després de la sortida del sol, aproximadament les 9 del matí.

¹² Nom de pila de l'agutzil. De Sant Drogó, o Drogo de Sebourg (1105 - 1185); festivitat és el 16 d'abril.

¹³ Es tracta d'un puig [Madan 1899: 23].

¹⁴ Greseleia, a l'original llatí, a Derbyshire. Bartlett [Geoffrey of Burton; Bartlett 2002: 198] indica que la primera notícia de la població és el cens de Leicester (1124-1129). Més tard va ser la parròquia on estava situada Drakelow, cosa que fa que la història d'una reubicació del poble de Drakelow en aquest període segurament és certa. Gresley es troba a uns 6,5 Km al sud-est de Burton i 5 km a l'est-sud-est de Drakelow. [Madam 1899: 25].

¹⁵ Agraeixo a la biblioteca Biblioteca Tomás Navarro Tomás (CSIC) de Madrid les facilitats per a l'obtenció del document.

¹⁶ Editat en llatí: Vol. 1 amb Roger Dodsworth, 1655; Vol. 2 1661; Vol. 3, 1673. La primera traducció a l'anglès és de 1693.

¹⁷ L'edició bilingüe llatina i anglesa a partir de les còpies manuscrites que es troben a la British Library és de l'any 2002, obra del professor d'història medieval Robert Barlett de la University of St Andrews.

¹⁸ Moneda antiga anglosaxona.

¹⁹ Població del comtat històric de Herefordshire, a West Midlands, a l'oest d'Anglaterra, a uns 25 km del límit amb Gales.

²⁰ El seu nomenament data del 15 de maig 1186, però no va ser consagrat a Westminster fins el 21 de setembre, després d'estar vacant la seu episcopal durant gairebé dos anys.

²¹ *De Anima (De l'ànima)*.

²² *De cura pro mortuis gerenda (Sobre les atencions que cal donar als morts)*.

²³ *Dialogi (Diàlegs)*, especialment el llibre IV.

²⁴ Evidentment per als monjos de l'abadia era un fet miraculós de venjança divina contra Roger Montgomery i els seus. Això no exclou acceptar la presència del diable, ja que, com diu el bisbe de Hereford en el cas de Walter Map, que el Senyor doni poder a l'àngel malèvol per moure el cos mort d'ànimes perdudes – mai de bons cristians –. És a dir que el Diable seria un instrument de Déu.

²⁵ Veure en aquest mateix número «Enterraments de cossos de suïcides a l'Ànglia Oriental: una ressenya» de Francesc Casanova.

²⁶ O potser es van practicar d'amagat durant cert temps, per la qual cosa no n'han quedat registres.

²⁷ L'Església era contrària a la cremació per diverses raons: que el cos era sagrat per si mateix perquè rep els sagraments; perquè com part de l'ésser humà havia de tractar-se de forma honrosa; havia de ser inhumat com havia passat amb Jesús; i, perquè negava la resurrecció del cos, però no pas perquè Déu omnipotent no pogués ressuscitar el cos.

Però aquestes pràctiques menys dramàtiques i més cristianament escaients potser no eren tan eficaces, com ho prova el fet que es conservés el costum d'empalar els suïcides i d'altres malmorts.

²⁸ James només va editar dotze relats, però en realitat n'hi ha tretze.

²⁹ Un gènere didàcticoliterari força cultivat a l'Edat Mitjana amb funció anàloga a la paràbola. L'autor manllevava exemples tant d'origen sagrat com profà per crear una ficció narrativa que servís de demostració amb un objectiu moralitzant. La major part giren a l'entorn de les nocions de càstig i expiació.

³⁰ El dia de l'ascensió és una festa cristiana que se celebra quaranta dies després del diumenge de resurrecció i és la culminació de la Setmana Santa. Aquest diumenge és l'immediatament posterior a la primera Lluna plena després de l'equinocci de primavera, encara que s'ha de calcular utilitzant el calendari lunar eclesiàstic, que de totes maneres acostuma a coincidir amb el calendari astronòmic. Com que a causa d'això, el diumenge de pasqua oscil·la entre el 22 de març i el 25 d'abril, l'ascensió també té una data mòbil.

³¹ Capítol 26 del mateix llibre.

³² Sanguisuga és el terme llatí utilitzat a l'original.

Referències

Jordi Ardanuy (2010). «Draugars i vampirs: sobre un escrit d'Árman Jakobsson». *L'Upir* 23, vol 3 (gener - març): 93-100.

Paul Bierley (1893). «Burying a Witch». *Notes and Queries*, sèrie 8 - IV, núm. 79: 8.

Martin Carver (1998). *Sutton Hoo: Burial Ground of Kings?*. London: British Museum Publications.

Sabine Baring-Gould (1913). *A Book of Folk-Lore*. London and Glasgow: Collins. [Disponible en línia a <www.sacred-texts.com/neu/celt/bof/index.htm>.

Derby Evening Telegraph (2010). «Devilish doings at Drakelow» *bygonederbyshire.co.uk* (25 de gener). Disponible en línia a: <www.bygonederbyshire.co.uk/stories/8203-Devilish-doings-Drakelow/article-1750718-detail/article.html#StartComments>.

Dick Collins (1999). «The Ghosts of Byland» *Medieval Life*, 12 (desembre): 23-26.

- Folklore (1916). «Burial Face Downwards to Prevent the Return of the Ghost». *Folklore*, vol. 27, núm. 2 (30 de juny): 224-225.
- Geoffrey of Burton; Robert Bartlett [ed]. *Life and Miracles of St Modwenna*. . Oxford: Oxford University Press (Oxford Medieval Texts).
- Montague Rhodes James (1922). «Twelve Medieval Ghost Stories». *English Historical Review*, 37 (juliol): 413-422.
- David Knowles; Christopher Brooke; Vera London [eds.] (1972). *The Heads of Religious Houses: England and Wales. 1, 940—1216*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Claude Lecouteux (1992). *Fées, Sorcières et Loups-Garous. Histoire du Double au Moyen Age*. Paris: Imago.
- Claude Lecouteux (1996). *Fantômes et revenants au Moyen-Age*. 2a ed. Paris: Imago.
- Jacques Le Goff (1984). *The Birth of Purgatory*. London: Scolar Press
- Falconer Madan (1899). *The Gresleys of Drakelowe*. Oxford: Horace Hart, Oxford University.
- Walter Map; Montague Rhodes James (ed.) (1983). *De Nugis Curialium : Courtiers' Trifles*. Oxford: Oxford University Press, (Oxford Medieval Texts).
- Ralph Merrifield (1987). *The Archaeology of Ritual and Magic*. London: B. T. Batsford.
- Elizabeth O'Brien (1999). *Post-Roman Britain o Anglo-Saxon England: Burial practiques reviewed*. (British Archaeological Reports, British Series 289).
- Andrew Reynolds (1998). «Executions and Hard Anglo-Saxon Justice». *British Archaeology*, 31 (febrer): 8- 9. Disponible en línia a: <www.britarch.ac.uk/ba/ba31/Ba31feat.html>.
- Jean Claude Schmitt (1998). *Ghosts in the Middle Ages. The Living and the Dead in the Medieval Society*. Chicago: University of Chicago Press.
- Jacqueline Simpson (2003). «Repentant Soul or Walking Corpse? Debatable Apparitions in Medieval England». *Folklore*, Vol. 114, Núm.. 3 (desembre): 389-402.
- Joseph. Stevenson (1856). *The Church Historians of England: The History of William of Newburgh: The Chronicles of Robert De Monte*. Vol. IV, Part II. London, Seeleys.
- Keith Thomas (1971). *Religion and the Decline of Magic*. London: Weidenfeld and Nicolson.
- Ruth Tongue (1958). «Odds and Ends of Somerset Folklore». *Folklore*, vol. 69, núm. 1: 43-45.
- William of Malmesbury; John Allen Giles (ed.) (1847). *William of Malmesbury's Chronicle of the kings of England. From the earliest period to the reign of King Stephen* London: H. G. Bohn.
- David Raoul Wilson (1992). *Anglo-Saxon Paganism*. London: Routledge.
- Winchester(2006). *Summary of Hyde Community Archaeology Project* [en línia]. Winchester: Winchester City Council. Disponible a <www.winchester.gov.uk/GeneralR.asp?id= SX9452-A781BCE7>, consulta 3 de febrer de 2010.

Enterraments de cossos de suïcides a l'Ànglia Oriental: una ressenya

Recentment ha aparegut un article de Robert Halliday [2010] a la revista *Folklore* sobre els enterraments de suïcides en els vorals de camins a l'Ànglia Oriental. Els suïcides són tradicionalment un tipus de mort candidat a ser un revingut. En alguns dels enterraments que documenta Halliday el mort va ser travessat amb una estaca. En altres casos, no consta.

A Anglaterra, els suïcides van ser enterrats en els camins. Això va durar oficialment fins a l'aprovació per part del parlament el 8 de juliol de 1823 (4 George IV c. 52) d'una llei que substituïa l'enterrament en vies públiques per un en el cementiri parroquial corresponent, entre les 9 del vespre i la mitjanit, però sense cap tipus de cerimònia. Aquesta tradició ha estat ja analitzada a *Folklore* [Crooke 1909; Ericson 1936]. Martin Puhvel en un article a la mateixa revista sobre els folklore en els llocs on es creuen vies de comunicació indica que «[e]ls enterraments de suïcides en els encreuaments de camins és un costum tan estès i familiar en molt països que és una qüestió tant de la història social com del folklore, així que no necessita ser documentat aquí» [Puhvel 1976: 173].

Tanmateix, tot i aquesta creença que els suïcides eren enterrats en els encreuaments dels camins, Halliday indica que s'han realitzat molt pocs intents d'estudiar realment com d'estesa ho estava. L'extens treball sobre les actituds davant del suïcida a Anglaterra durant els segles XVI, XVII i XVIII de Macdonald i Murphy [1990: 49] va proporcionar una quantitat força limitada de documentació. L'únic estudi especialitzat que Halliday pot citar és un opuscle que descriu 37 enterraments i memorials de suïcides d'Anglaterra i d'Escòcia. Amb l'objectiu de documentar millor el tema, l'autor examina els enterraments a peu de carretera a la regió d'Ànglia de l'Est (East Anglia), un territori que comprèn els comptats de Suffok, Norkfolk i Cambridgeshire, amb la finalitat d'establir quants enterraments d'aquest tipus es poden determinar i com el folklore associat amb ells s'ha desenvolupat en aquesta àrea específica d'Anglaterra.

L'any 1577, William Harrison, rector de Radwinter a Essex, quan escriu sobre penes judicials indica que «aquells que es suïciden són enterrats en un camp amb una estaca clavada a través dels seus cossos» [Harrison 1968: 190]. Els suïcides són considerats autoassassins. El *Countrey Justice* de Michael Dalton resumeix la posició jurídica oficial dient que «si un home es mata amb odi cap a la seva pròpia vida, o sense absència de distracció, o d'una altra gràcia, se l'anomena *felo-de-se* [*felon of oneself*, criminal d'un mateix]» [Dalton 1618: 208-209].

A *Lex Coronatoria* (1761) d'Edward Umfreville s'especifica que quan un examinador forense troba un mort és un *felo-de-se*, s'ha de dirigir als agents d'autoritat o els encarregats de la parròquia on s'ha practicat les diligències

per tal que el cos sigui enterrat en una via pública i afegeix: «He escoltat també sobre conduir una estaca a través del cos, però aquesta pràctica no té l'autorització judicial de l'examinador forense, encara que podria servir per fer més notòria la ignomínia»¹.

Encara que la llei només establia que havia de ser enterrat en el camí reial, el lloc que s'escollia sovint era un encreuament de camins en un límit de parròquia i aquest és el tipus d'indret més recordat. S'ha suggerit que deriva d'una creença que els quatre camins d'un encreuament confondrien l'espectre del suïcida, prevenint el seu retorn per a turmentar el de casa seva. Les fonts modernes no mencionen res d'això, però posen èmfasi que era per impedir que es traguessin la vida. En l'*Ancient funeral monuments* de John Weever es llegeix: «Nosaltres acostumem a enterrar els que es treuen la vida en el camins o propers a ells, amb una estaca escamesa a través del seus cossos, per atemorir a tots els passatgers que motivats per l'enterrament tan infame i vergonyós, no acabin el seu pas per aquest món amb tal passatge final» [Weever 1631: 22].

Hi ha poca documentació sobre enterraments anterior al segle XVI. Es desconeix si això és per una falta de material, perquè s'ha perdut o bé perquè les penes per suïcidi van incrementar-se sota el regnat dels Tudor [Macdonald; Murphy 1990: 15-23]. El registre d'un enterrament en un camí més antic de l'Ànglia Oriental apareix a la *Chronicle of Butley Priory*, on s'explica que Robert Brommer, el prior es va penjar l'any 1509. Tot i ser el màxim responsable d'un cenobi de certa importància a la zona, se'l va enterrar fora de terreny consagrat, a prop d'un camí. En aquest cas no es parla d'estaques.

Els registres de les parròquies que van ser instituïts l'any 1538, només recollien obligatòriament els enterraments en els cementiris parroquials. No obstant això, els registres de Suffolk contenen referències ocasionals a enterraments en camins. Halliday cita 6 casos que tenen aquesta procedència entre 1587 i 1733, però sembla que cap d'ells tampoc té referències a estaques.

Una altra font d'informació són els diaris comarcals que van aparèixer durant el segle XVIII. Una exploració sistemàtica dels diaris de Cambridgeshire, Norfolk i Suffolk entre 1764 i 1823 aporta trenta-tres casos, una quantitat relativament petita. La informació sobre aquests individus suggereix que la major part eren de les classes més baixes i, fins i tot, marginats: tretze eren servents, bracers, o petits comerciants. Almenys dos eren forasters en les comunitats on van morir; d'altres sembla que eren pobres. Però cap d'ells era pastor o gitano, les dues classes que popularment més s'associen amb les tombes a peu de carretera [Chetwynd-Stapylton 1968: 4, 12, 33-34, 36]. En sis dels enterraments al cos del mort se li van clavar estaques. Tres d'ells havien estat acusats d'altres delictes quan es van suïcidar: Mary Turrel (1813), infanticidi; James Mann (1792), atracament a mà armada; i William Sell (1779), sodomia. Hallyday apunta que el càstig de l'estaca podria haver estat reservat en aquella època ja només per als més censurables casos de suïcidi. Mary Turrel va ser enterrada a *Lush Bush* –literalment arbust frondós–, del qual es deia que havia crescut

a partir de l'estaca d'un suïcida previ (National Grid Reference TM 2544843). Un ancià recordava com el reverend Oldershaw supervisava el conestable de la parròquia i a un assistent que va clavar-li l'estaca [Candler 1896: 80-81; Chetwynd-Stapylton 1968: 27]. Els altres casos són els del guarda de cavalls Richard Cole (1768); el Sr. Hurwood (1783), constructor de molins; i Smith (1784), de 16 anys.

Algunes tombes de suïcides s'han convertit en fites. Halliday dóna alguns exemples com el de Deadman's Gulley (Barranc de l'home mort) situat entre Walberswick i Blythburgh a Suffolk (National Grid Reference TM 462747). Hi ha referències sobre conflictes de límits a Walberswick de 1644, 1678 i un registre de 1683 sobre nens llançant pedres sobre la creu de l'home mort (*Deadman's Cross*). L'any 1644 Henry Richardson recordava que la gent marcava creus en un arbre del lloc, però quan ell i Henry Fearnls l'any 1617 eren sagristans, va ser arrancat i portat a l'església de Walberswick on un lampista el va utilitzar com a combustible. Una transcripció del segle XVIII d'aquest text inclou una inserció que *Deadman's Cross* rebia el nom per l'enterrament d'un suïcida. Halliday indica que tot i no estar especificat a la narració original, «hi ha molt pocs dubtes que *Deadman's Cross* era (o es va creure que havia estat) la tomba d'un suïcida»². I afegeix que «[M]arcar amb creus l'arbre i tirar-li pedres podria haver expressat hostilitat cap a la persona enterrada allà i ocasionava el fantasma, així com indicar el lloc» [Halliday 2010: 86].

Però el cas té interès addicional perquè l'any 1911 la gent gran de Walberswick creien que «alguna cosa fosca» rondava per Deadman's Gulley i algú havia estat cremat a la foguera allà [Christie 1911: 32, 110], potser, com diu Halliday, un record popular de la pràctica de clavar una estaca a través del cos d'un suïcida. O és possible que realment l'arribessin a cremar. A l'actualitat sembla que pocs dels habitants de la població coneixen el lloc; entre ells un encarregat d'una botiga local i una genet que va informar que els cavalls s'espantaven, aparentment sense conèixer la història de la localització [Forman 1974: 66; Halliday 2010: 86, 89]. El propi Halliday afegeix el seu granet de misteri quan explica que mentre participava en un programa de la sèrie *Ramblings* de la BBC Radio 4, l'equip de so va fallar exactament a Deadman's Gulley³.

Halliday menciona encara un altre cas d'enterrament amb estaca. Un estudi de Litcham a Norfolk de 1815 menciona que «l'encreuament de tres camins on un home està enterrat amb una estaca travessant el seu cos»⁴.

L'autor acaba el seu treball estudiant una sèrie d'enterraments i memorials associats contemporàniament i de manera gens fonamentada a pastors i gitanos; i suggereix que quan aquest tipus d'enterraments van deixar-se de fer per qüestions legals, el folklore va anar canviant associant les tombes a peu de carretera amb suïcidis de pastors i gitanos.

Francesc Casanova

Notes

¹ Hallyday dóna la referència de les pàgines on Umfreville tracta el tema [1761, vol. 1: 1-10; vol. 2.: 358-365] però no de la citació concreta.

² Dóna com a fonts d'informació un manuscrit, una edició privada i [Warner 2000].

³ El programa va ser gravat caminant entre Blythburgh fins a Walberswick, l'emissió es va produir el 6 de juny de 2003.

⁴ La referència de Halliday és un manuscrit.

Referències

Charles Candler (1896). *Notes on the parish of Redenhall with Harleston in the County of Norfolk*. London: Jarrod and Sons.

Mark Chetwynd-Stapylton (1968). *Discovering wayside gaves and memorial stones*. Tring: Shire Publications.

Carol Christie (1911). *Walberswick notes*. Walberswick: Saint Catherine Press.

W. Crooke (1909). «Burial of suïcides at crossroads». *Folklore*, vol 20, núm 1. (30 de març): 88-89.

Eston Everett Ericson (1936). «Burial at the Cross-Roads». *Folklore*, vol. 47, núm. 4 (desembre): 374-375.

Joan Forman (1974). *Haunted East Anglia*. London: Robert Hale.

Robert Haliday (2010). «The roadside burial of suicides: an East Angliastudy». *Folklore* vol. 121, núm. 1 (abril): 81-93

William Harrison; Georges Edelen (ed.) (1968). *The description of England*. New York: Dover Publications.

Michael Macdonald; Terence R. Murphy (1990). *Sleepless souls: suicide in early modern England*. Oxford: Clarendon Press.

Martin Puhvel (1976). «The Mistery of the Cross-Roads». *Folklore*, vol. 87, núm. 2: 267-177.

Edward Umfreville (1761). *Lex Coronatoria, or, the office and duty of Coroners*. 2 vols. London: R. Griffiths an T. Becket.

Peter Warner (2000). *Bloody Marsh: a seventeenth century village in crisis*. Macclesfield: Windgather Books.

John Weever (1631). *Ancient funeral monuments*. London: Thomas Harper.

Edició: Cercle V
Coordinació editorial:
Josep Fígols i Francesc Casanova
Correcció lingüística aliena: Núria Ribas
Correspondència: contacte@cercle-v.org